

17. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.
18. Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863–1914). Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
19. ДАЖО. – Ф.182. – Оп.1. – Спр.4590.
20. Там само. – Ф. 226. – Оп.1. – Спр.830.
21. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.442. – Оп.639. – Спр. 629.
22. Там само. – Оп. 708. – Спр. 618.
23. Казначеева Л.М. Волинське дворянське зібрання (1796-1917): функції, структура, участь у системі органів влади: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Інститут історії України НАНУ. – К., 2008. – 21 с.
24. ДАЖО. – Ф. 2274. – Оп.1. – Спр.12.
25. Там само. – Ф. 2275. – Оп.1. – Спр.11.
26. Там само. – Ф. 2274. – Оп.1. – Спр.2.
27. Там само. – Ф. 2274. – Оп.1. – Спр.122.
28. Там само. – Ф.2275. – Оп.1. – Спр.23.
29. Вольнь. – 1918. – 15-20 января.
30. Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917-1921 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1999. – 22 с.
31. Малькін В. П. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917-1920 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2009. – 22 с.

Ю.А. Горбань

УДК 94(477)929:329,,19”

**ПОСТАТЬ БОГДАНА КІСТЯКІВСЬКОГО
В УКРАЇНСЬКОМУ ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Узагальнюються погляди видатного мислителя на проблеми органічного поєднання соціалістичних і ліберальних ідей, національних інтересів іноетнічного населення і цілісності багатонаціональної правової держави.

Обобщаются взгляды известного мыслителя на проблемы органического совмещения социалистических и либеральных идей, национальных интересов иноэтничного населения и целостности многонационального правового государства.

The vision of the greatest thinker on the problems of organic united social and liberal ideas, national interests unnational population and union of the many nationality low State are generalized.

Ключові слова: автономія, Кістяківський, національне самовизначення, права людини, правова держава, політична думка, реформізм.

В ідейно-політичному спектрі українського руху за національне самовизначення початку ХХ ст. постать Богдана Олександровича Кістяківського (1868-1920) бачиться рівновіддаленою як від радикально лівих, так і ліберал-радикалів, як від марксистів, так і націоналістів. Втілюючи „європейський вектор” політичного мислення у вітчизняній суспільно-політичній думці, він у своїй науково-теоретичній, публіцистичній, політичній діяльності наполегливо прагнув поєднати соціалістичні та ліберальні ідеї, доводив рівноцінність та взаємообумовленість громадянських, політичних і соціальних прав людини. Така ідеологічна „невизначеність” Б. Кістяківського робила (а у певному розумінні й робить) його незручним як для прихильників ортодоксального марксизму, так і радикально-лібералізму чи націонал-радикалів, постійно наражаючи його на критику з боку ідейних опонентів.

Для соціал-демократів марксистського світосприйняття він був втіленням ревізіонізму, так званого легального марксизму, соціального реформізму, що було рівноцінно зраді „єдино вірному вченню”. Прихильники революційних методів розв’язання соціальних проблем, ліворадикали категорично заперечували концепції перевлаштування суспільного устрою шляхом соціального реформування, парламентського демократизму. Зокрема, їх теза, яка проголошувала моральним усе, що відповідає інтересам пролетаріату, діаметрально розходилася з драгоманівськими ідеями загальнолюдських цінностей, моральності у соціальних процесах, „етизації” соціал-демократичного руху, послідовним прихильником яких був Б. Кістяківський. Він до кінця залишався вірним принципу конституційності державного ладу на засадах індивідуальних свобод та соціальної справедливості.

З іншого боку, не дивлячись на тісну співпрацю (до певного часу) Б. Кістяківського з російським загальнодемократичним рухом, зокрема з партією конституційних демократів, навіть ліберально налаштована російська інтелігенція бачила в ньому втілення українського культурного сепаратизму, що вважалося несумісним з ідеєю творення Росії як національної держави, духовно-ідеологічним підґрунтям якої мала бути загальноруська культура. З тих же причин – апеляції до моральних чинників, яких Б. Кістяківський притримувався і стосовно економічного устрою, його не сприймали й ліберал-радикали. Богдан Олександрович заперечував принцип так званого соціал-дарвінізму, суть якого полягала в необмеженій ринковій стихії, за якої мав виживати сильніший.

Нарешті, не знаходив Б. Кістяківський порозуміння і з українськими націонал-радикалами. Плекаючи „українське етнічне коріння” як основу для національної консолідації, проголошуючи гасло державно самостійної України, вони не сприймали його постулат національного самовизначення, обмежений культурною автономією нації на основі державного федералізму, заперечення ним політичного аспекту українського національного руху.

Потрібно зауважити, що оцінки Б. Кістяківського, зокрема його ролі в українському русі за національне самовизначення, будуть далекими від об’єктивності, якщо не враховувати, що під впливом тих чи інших обставин (не особистого характеру) його погляди зазнавали значних, а то й кардинальних змін. Попри сказане, погоджуємося з тим, що його ідейно-політичне кредо загалом правомірно охарактеризувати як праву версію соціал-демократизму, чи як ліву модифікацію лібералізму [9, с.17-18].

Історіографічне осмислення науково-теоретичного та політико-публіцистичного доробку Б. Кістяківського на сьогодні ще не є адекватним масштабності його таланту як мислителя європейського рівня. Суспільствознавці радянської доби його замовчували як „дїбнобуржуазного ідеолога” який крім названих „пороків” ще й юридично доказово заперечував більшовицький принцип „політичної доцільності” як антипод правової держави, сповідував пріоритет моральних норм в організації суспільного життя, зміщуючи акценти з класових критеріїв на права індивіда. Тож чи не єдиною об’єктивною працею за весь період радянської влади можна вважати науково-біографічний нарис, опублікований в 1923 р. академіком

М.Василенком – ідеологічним сподвижником Б.Кістяківського [1]. Автор нарису наголошує, що у загальному світогляді Богдана Олександровича „видатну роль займало його відношення до українства і української справи. Ця сторона його світогляду розвивалась органічно..., він ніколи не губив інтересу до української справи в широкому розумінні слова” [1, с. XXXVI].

В подальшому, зокрема після заборони академічних інституцій, пов'язаних з іменем М.Василенка, фактично було накладено „табу” й на дослідження науково-теоретичної спадщини Б. Кістяківського. Та чи й могло бути інакше, якщо в офіційних українських радянських енциклопедичних виданнях він характеризувався як російський юрист, соціолог-ідеаліст, кадет. До речі, сам М. Василенко був звільнений більшовицькою владою з посади президента УАН не в останню чергу через своє „кадетське минуле”. Усвідомлюючи це, він у завершальній частині згаданого нарису про Б. Кістяківського резюмує: ми мали на меті головним чином наукове життя і наукову діяльність Богдана Олександровича, не торкаючись інших сторін його життя. Гадаємо, що не настав ще час для його правдивої історії [1, с.XL]. Є підстави вважати, що М. Василенко мав на увазі не тільки „кадетське минуле” Б. Кістяківського, а й його „інтерес до української справи”.

З проголошенням пострадянської України правовою, демократичною державою зросла зацікавленість постаттю Б.Кістяківського, зокрема до його напрацювань правничого характеру. Видана відповідна збірка його праць [8] – перше видання творів вітчизняного мислителя українською мовою. В ґрунтовній монографії Л. Депенчук наукова біографія Б. Кістяківського розглядається в контексті історичних подій кінця ХІХ – початку ХХ ст. [3]. Його світоглядно-політичні орієнтації, як правило фрагментарно, аналізуються в дослідженнях, що стосуються історії української політичної думки, становлення української державності, авторами яких є історики, політологи, правники. Оскільки праці Б. Кістяківського не обмежуються українським національним інтересом, а й концентрують увагу на загальнолюдських цінностях, то інтерес до нього і його творчості проявляють і зарубіжні дослідники. З поміж них на увагу істориків заслуговує праця американської дослідниці С. Хейман [10]. Значну зацікавленість до наукового доробку Б. Кістяківського проявляють суспільствознавці Російської Федерації, оскільки він тісно

співпрацював з російським загальнодемократичним рухом, а його теоретичний доробок, зокрема стосовно концепції правової держави, мають універсальний характер.

Якщо розглядати постать Б. Кістяківського в історичному поступі, то передусім вона асоціюється з соціал-демократичним рухом, в Україні у тому числі. Ще наприкінці XIX ст. він захопився ідеями марксизму, став теоретичним натхненником перших соціал-демократичних груп в Україні, зокрема у Києві. Однак уже тоді він заперечував догматичне канонізування марксизму, розглядаючи його через призму ідей гуманістичного соціалізму. Його тогочасні погляди „вписувались” у поняття ревізіонізму як ідеологічного оправдання реформістського, демократичного соціалізму. Можна припустити, що у дистанціюванні українських соціал-демократів від ортодоксії російських соціал-демократів, зокрема їх більшовицької течії, певну роль відіграли і теоретичні постулати правового суспільства, що їх невтомно відстоював Б. Кістяківський.

Будучи переконаним прихильником політико-правового вирішення „українського питання”, Б.Кістяківський вважав за доцільне консолідувати український національний рух з російським загальнодемократичним рухом, щоб разом домагатися конституційного реформування Росії. Він, як і інші українські прихильники драгоманівського соціалізму, поділяли погляди свого ідейного наставника, що „доля автономії України залежить від загальної політичної реформи Росії”, що боротися за українське національно-культурне і державне відродження необхідно спираючись не лише на етнічний патріотизм, а й на прогресивні сили російської та європейської культур, на всі демократичні традиції й принципи конституціоналізму і лібералізму [4, с.22]. В конституційно-демократичному реформуванні Росії та перетворенні її у федерацію на основі національно-культурної автономії й громадсько-регіонального самоуправління вони бачили необхідну передумову національного самовизначення України. Принагідно зауважимо, що на позиціях співпраці з російським загальнодемократичним рухом стояли тоді також М. Василенко, В. Вернадський, М. Грушевський, В. Леонтович, М. Могилянський, В. Науменко, М. Туган-Барановський, які на той час (початок XX ст.) ідейно репрезентували ліберально-демократичне крило в українському національному русі. Вони, як і Б. Кістяківський, загалом не сприймали русофобії українських націонал-радикалів, яка,

на їх переконання, була перепорою на шляху знищення самодержавства. Гасло спільної боротьби з бюрократично-поліцейським авторитаризмом, зазначав у розпал російської революції 1905-1907 рр. М. Грушевський, було визначальним в опозиційному русі до самодержавства, під ним об'єдналися всі поступові елементи Росії, без різниці народностей, конфесій; всі інші питання були відкладені набік супроти цієї спільної боротьби. „Виборення перших підстав громадянських свобод: особи, свободи слова й організації – це елементарний постулат, перед яким мусили затихнути всі різниці в поглядах і планах будучої організації політичних відносин” [2, с.297].

Б.Кістяківський доклав неабияких зусиль, щоб у визначенні програмних положень майбутньої конституції спільно з „Союзом osvobodzenia” (попередницею загальноросійської партії конституційних демократів) взяли участь і представники ідеологічно споріднених з „Союзом” українських партій і громадсько-політичних течій, зокрема ліберального і соціал-демократичного спрямування. На той час його позиція полягала в тому, що українським організаціям демократичного спрямування варто навіть вступити на автономних началах в „Союз osvobodzenia”. Українські партії досягнуть більшого, коли через програму і діяльність „Союза” проводитимуть частину своїх вимог, ніж за умови „збереження своїх широких програм тільки для свого домашнього вжитку”. Вступ до „Союза”, на переконання Б. Кістяківського, не перешкоджатиме „вести пропаганду на своєму українському ґрунті на користь більш широкої і віддаленої власної програми, готуючи тим самим на майбутнє її визнання і російськими опозиційними партіями... Тим самим ми покажемо, що не боїмося втратити свою національність від зближення з російською спільністю, оскільки твердо переконані, що ми, українці, складаємо особливу національність і здатні створити свою національну культуру” [5, с.469-470].

Б. Кістяківський був послідовним прихильником єдності і власне українського визвольного руху. Сповідуючи принципи моральності, правового устрою суспільного життя, він над усе заперечував „збудження ненависті”, яка хоча й може тимчасово об'єднати людей, проте убиває в них „критичне почуття і скептицизм”. Сказане він адресував передусім тим течіям в українському соціал-демократичному русі, які з теорії марксизму засвоїли головним чином теорію класової боротьби. Не знаючи міри в намаганні протиставити себе всім іншим, вони створили у себе таку атмосферу

взаємної ненависті і підозри, що замість об'єднання почали все більше й більше розколюватися [5, с.469]. Свій висновок Б. Кістяківський підтверджував фактом: перша із українських партій організувалась соціалістична і зразу ж виникло дві партії – Революційна українська партія і Українська партія соціалістична. Потім пішли розколи у самій РУП. Сказане було не просто констатацією факту, а занепокоєнням, що замість єдиного національного руху виникають соціал-демократична, соціал-революційна та націоналістична течії.

Особливо не сприймав Б.Кістяківський крайніх проявів націоналізму – будь то великоросійського чи українського. З одного боку він поділяв точку зору, поширену, зокрема і в марксистських колах, що націоналізм пригніченої нації, яка протестує проти поневолення, є творчою силою, рушієм прогресивних змін в суспільному і політичному житті. Проте в крайніх своїх проявах націоналізм перетворюється в шовінізм, стає нетерпимим і претензійним, перетворюється у ворога „загального і дружного руху вперед усіх народів”. Національні почуття, на його думку, в одних випадках можуть зближувати між собою народи, в інших – навпаки, відчужувати. Все залежить від того, у якій площині суспільного буття вони утверджуються і у якій формі себе проявляють [7 с. 3].

Б. Кістяківський прагнув до заміни самодержавства конституційним ладом на основі захисту індивідуальних прав людини, до поєднання соціальних і національних цінностей. Сподівався, що проголошення конституційних прав в Росії „автоматично” розв'яже питання про права не лише особистості, а й кожної нації, що входили до її складу. Тож застерігав, щоб національне питання не стало „камнем спотикання” на шляху демократичних перетворень, у яких мали бути зацікавлені всі народи багатонаціональної імперії. Наголошуючи, що національні проблеми ніколи не перевищать основні універсальні людські цінності, у той же час сприймав національні утиски у будь-якій формі як порушення прав людини.

Болісно сприймав Б. Кістяківський післяреволюційну трансформацію прогресивної частини російського суспільства, лібералів у тому числі, до великодержавного націоналізму, що, крім іншого, проявлялося і в посиленні русифікаторських тенденцій у відношенні до українців. В одній із публікацій 1911 р., ретроспективно повертаючись в минуле, він писав: „Я був глибоко переконаний, що історичні долі назавжди пов'язали український народ з великоруським...”,

що подальший розвиток українського народу можливий тільки у зв'язку і в тісній всебічній солідарності з великоруським народом". Проте, спостерігаючи за тенденціями останніх п'яти років, визнає, що „основна риса, яка характеризує ставлення російського суспільства до українства, це різко виявлений егоїзм” [6, с.135]. Повним розчаруванням для нього було те, що посягання реакційних сил на українські культурні потреби, як і посилення репресій уряду проти українців загалом, не зустрічали відсічі в російському прогресивному суспільстві і в пресі. Українство, нарікає він, здебільшого замовчується і ігнорується.

Саме у цей період, вважає американська дослідниця С. Хейман, „Кістяківський стає рішучим захисником української справи”, „почав сприймати себе голосом українського національного руху” [10, с.169, 186]. Він бере активну участь у дискусіях з національного питання на сторінках ліберального журналу „Русская мысль”, маючи за головного опонента П. Струве – колишнього ідейного однодумця, але який на цей час приєднався до правого крила партії конституційних демократів, тобто став на бік тих, хто позиціонував себе з великодержавним націоналізмом.

Б. Кістяківський брав активну участь у виданні російськомовного журналу „Украинская жизнь”, заснованого 1912 р. Його фундаторами і постійними співпрацівниками були знакові постаті української національної думки М. Василенко, Б. Грінченко, М. Грушевський, С. Єфремов, А. Кримський, Ф. Матушевський, С. Петлюра, С. Русова, О. Саліковський та ін. Як орган помірковано-демократичного напрямку, журнал був розрахований передусім на поступу російську громадськість.

В числі інших Кістяківський взяв участь у розробці анкети, адресованої російським науковим та культурно-громадським організаціям, російській громадськості загалом. Зміст анкети (в її розробці взяли участь сім найвідоміших українських інтелектуалів) охоплював найважливіші складові поняття „українське питання” і був сконцентрований в постановці запитань: чи визнаєте ви наявність відмінних рис, які виокремлюють українців із середовища інших слов'янських народів, у тому числі і передусім і від „державної народності”; як ви ставитеся до питання про асиміляцію українського народу: визнаєте бажаним поглинання і зникнення його як національного колективу чи, навпаки, є прибічниками дальшого розвитку його національних

рис; чи вважаєте можливим для українських народних мас досягнення високого культурного рівня за умови їх повної денаціоналізації та ряд інших – усього 15 запитань відповідної спрямованості.

Такий крок авторів анкети Л. Депенчук вважає „найвною спробою зробити політичних опонентів об'єктами соціологічного дослідження” [3, с.125]. Категоричність такого твердження видається суперечливою. Логічним, на нашу думку, може бути припущення, що для розробників анкети важливими були не тільки, а можливо й не стільки, відповіді читачів, яким вона адресувалася, а й сам виклад через лаконічно сформульовані запитання суті українського руху за національне самовизначення. До того ж, зміст відповідей, які надійшли до редакції журналу, не дає підстав вважати більшість їх авторів політичними опонентами. Принаймні з тих відповідей, які опублікував журнал, видно, що їх автори засуджували політику денаціоналізації українського народу, вважали недопустимою примусову асиміляцію, яка, як писав один із авторів, веде до безмежно далекого братства народів, до єдиної мови, єдиної цивілізації.

Ревно захищаючи національно-культурні права українського народу, Б. Кістяківський проте і надалі залишався противником політичного сепаратизму. Як, до речі, і абсолютна більшість тих очільників, які в українському визвольному русі репрезентували його найбільш масові течії – ліберально-демократичну (поступовців) чи соціал-демократичну. Будучи прихильником розв'язання будь-яких суспільно-значимих проблем в демократичний, правовий спосіб, він, враховуючи до того ж тогочасні реалії, не закликав до політичного об'єднання українців, що проживали у складі різних імперій, до порушення існуючих на той час державних кордонів.

В роки Першої світової війни, коли російський ліберальний рух, за незначним виключенням, опинився в полоні великодержавницьких настроїв, а його колишній індиферентизм почав переходити у відверту ворожість до національних рухів, відданість Б. Кістяківського ідеї правової держави та його українська етнічна ідентичність обумовили посилення акцентів у його науковій та громадсько-політичній діяльності у бік національних інтересів. Проте й надалі він, як і більшість провідників українського національного руху, залишався у полоні „гамлетівської” дилеми: у який спосіб можна задовольнити національні інтереси українства, не загрожуючи цілісності багатонаціональної, а фактично унітарної держави.

Після повалення самодержавства Б. Кістяківський не залишився осторонь подій, які розвивалися в Україні. Займався викладацькою роботою в університеті св. Володимира, у різні часи обіймаючи посади завідувача кафедри та декана юридичного факультету. Співпрацював з В. Вернадським у реформуванні вищої освіти і наукових інституцій, брав активну участь в заснуванні Української академії наук.

Б. Кістяківський був системним мислителем, тож його ідеї, конкретні науково-теоретичні напрацювання були і залишаються актуальними для юристів, соціологів, політологів. Повчальні вони й для тих державно-політичних діячів, які дійсно прагнуть утвердження норм правової держави, побудови демократичного, громадянського суспільства.

1. Василенко М. Академік Богдан Олександрович Кістяківський // Записки соціально-економічного відділу. – 1923. – Т. 1. – С. X-XL.

2. Грушевський М. Українство і питання дня в Росії // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П.Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія „Суспільно-політичні твори (1894-1907)”. – 2002. – С. 293-300.

3. Депенчук Л. Богдан Кістяковський. – К.: Основи, 1995. – 174 с.

4. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу / А. Жуковський (упоряд.); НАН України, Інститут української археографії. – К., 1994. – С.149-271.

5. Кістяковский Б. Русские оппозиционные партии и украинцы // Освобождение. – 1905. – № 77. – С. 467-470.

6. Кістяковский Б. К вопросу о самостоятельной украинской культуре // Русская мысль. – 1911. – Кн. V. – С. 131-146.

7. Кістяковский Б. Что такое национализм? // Национальные проблемы. – 1915. – № 1. – С. 3-5.

8. Кістяківський Б.О. Вибране. – К.: Абрис, 1996. – 512 с.

9. Фінько А. Богдан Кістяківський та соціал-демократія // Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / Пер. з англ. – К.: Основні цінності, 2000. – С.8-22.

10. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / Пер. з англ. – К.: Основні цінності, 2000. – 304 с.